

ОБСТАВИНИ, ЩО ПОСИЛЮЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА РОЗБЕЩЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Хряпінський П. В.,

*доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри кримінального права і кримінології
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

Світличний О. О.

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і кримінології
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

У статті досліджуються місце та значення обставин, що посилюють кримінальну відповідальність за вчинення розпусних дій щодо неповнолітніх. Обґрунтовується висновок щодо запровадження нових обтяжуючих обставини у ч. 2 ст. 156 КК «ті самі дії, вчинені повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 152–155 цього Кодексу» і утворення нової ч. 3 ст. 156 КК «ті самі дії, вчинені щодо малолітньої або малолітнього, які не досягли дванадцятирічного віку».

В статье исследуются место и значение обстоятельств, усиливающих уголовную ответственность за совершение развратных действий в отношении несовершеннолетних. Обосновывается вывод о введении новых отягчающих обстоятельств в ч. 2 ст. 156 УК «те же действия, совершенные повторно или лицом, ранее совершившим любое из преступлений, предусмотренных статьями 152–155 этого Кодекса» и создание новой ч. 3 ст. 156 УК «те же действия, совершенные в отношении малолетней или малолетнего, не достигших двенадцатилетнего возраста».

The article explores the place and significance of the circumstances that enhance criminal responsibility for committing depraved acts against minors. The conclusion on introduction of new aggravating circumstances in part 2 of Art. 156 of the Criminal Code “the same actions committed repeatedly or by a person who previously committed any of the crimes provided for in articles 152–155 of this Code” and the creation of a new part 3 of Art. 156 of the Criminal Code “the same actions committed against a minor or a minor, under the age of twelve”.

Ключові слова: розбещення, спеціальний суб'єкт злочину, розпусні дії, повторність, неповнолітній та малолітній вік потерпілого.

Постановка проблеми. Обставинами, що посилюють кримінальну відповідальність за розбещення неповнолітніх, є вчинення розпусних дій щодо малолітньої особи або вчинені членами сім'ї чи близькими родичами, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього (ч. 2 ст. 156 Кримінального кодексу України (далі – КК). указані обставини є підставами диференціації кримінальної відповідальності на законодавчому рівні, тому що відображають значне підвищення типового ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину.

Аналіз останніх досліджень. Обставини, що посилюють кримінальну відповідальність за вчинення статевих злочинів, серед них і розбещення неповнолітніх, досліджувалися вітчизняними правниками, серед яких Ю.В. Александров, М.І. Бажанов, В.І. Борисов, Л.П. Брич, Л.В. Дорош, О.О. Дудоров, О.Г. Кальман, Л.Г. Козлюк, С.С. Косенко, Т.Д. Лисько, Я.В. Мачужак, Л.І. Мороз, В.О. Навроцький, М.І. Хавронюк, С.В. Чмут, А.П. Шеремет та інші. На теоретичних та прикладних положеннях досліджень вищевказаних правників сформуємо авторське бачення обставини, що посилюють кримінальну відповідальність за розбещення неповнолітніх.

Метою статті є виокремлення та дослідження обставин, що посилюють кримінальну відповідальність за розбещення неповнолітніх, тому формують кваліфіковані склади цього злочину.

Виклад основного матеріалу. Обґрунтованим є підхід вітчизняного законодавця позначити обставини, що посилюють кримінальну відповідальність за розпусні дії прямою вказівкою на мало-

літній вік потерпілої особи, родинні або професійні обов'язки певних суб'єктів щодо виховання та догляду за потерпілим або піклування про нього. Так само конструюються й інші кваліфіковані склади злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, які можуть вчинюватися лише спеціальним суб'єктом. Так, у ст. 154 КК передбачає кримінальну відповідальність за примушування до вступу в статевий зв'язок особою, від якої потерпіла особа перебувала у службовій або матеріальній залежності, а в ч. 2 ст. 155 КК передбачено вчинення статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості тотожним із ч. 2 ст. 156 КК спеціальним суб'єктом, тобто вчинені членами сім'ї чи близькими родичами, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього. Згідно з приміткою до ст. 155 КК, «у статтях 155, 156 цього Кодексу під близькими родичами або членами сім'ї слід розуміти осіб, визначених пунктом 1 частини першої статті 3 Кримінального процесуального кодексу України» (далі – КПК), а зокрема чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, зокрема особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі. За матеріалами дослідженої судової практики з 212 кримінальних справ за ч. 2 ст. 156 КК (зокрема за сукупністю злочинів) було кваліфіковано загалом 161 (75,9%) справа, зокрема розпусні дії щодо малолітньої особи 179 випадків (75,8%), учинені батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником 63 випадки (26,9%), вчинені особою, на яку покладено обов'язки виховання потерпілого або піклування про нього – 33 (13,9%) [1, с. 256].

Законодавче визначення спеціального суб'єкта злочину передбачене у ч. 2 ст. 18 КК, де вказується, що спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа. У доктрині кримінального права такі злочини здебільшого визначаються як «злочини зі спеціальним суб'єктом». В.В. Устименко під спеціальним суб'єктом злочину розумів особу, яка поряд з осудністю та віком, з якого настає кримінальна відповідальність, має й інші додаткові юридичні ознаки, що передбачені у кримінальному законі або прямо з нього випливають та обмежують коло осіб, котрі можуть нести відповідальність за цим законом, чим визначають правильне його застосування [2, с. 24]. У Загальній частині кримінального права усталеною є класифікація спеціальних суб'єктів злочину за такими ознаками: 1) ознаки, що характеризують правове становище особи: громадянство, посадове або службове становище; характер виконуваної роботи, професія тощо; 2) ознаки, що характеризують соціальні, фізіологічні й інші властивості особи: судимість, стать, вік, стан здоров'я; 3) ознаки, що характеризують специфіку злочинних дій: організатор, виконавець, підбурювач, пособник вчинення злочину. Як бачимо, виділення спеціального суб'єкта розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, вчиненого батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, здійснене за ознакою особливого правового становища, зокрема за родинними зв'язками і характером професійних обов'язків щодо виховання та догляду за дитиною [3, с. 415].

Визначення малолітньої особи як обставин, що посилюють кримінальну відповідальність за вчинення розпусних дій, є логічним і послідовним кроком щодо посилення кримінально-правової охорони статевої недоторканості цього особливо вразливого кола дітей. Малолітніми слід визнавати потерпілих осіб, яким на момент злочину не виповнилося 14 років. Кримінальна відповідальність за вчинення розпусних дій щодо такої особи настає лише за умови, якщо винна особа усвідомлювала (достовірно знала чи припускала), що вчиняє такі дії щодо неповнолітньої або малолітньої особи, а так само, коли вона повинна була і могла це усвідомлювати. При цьому суд повинен урахувати не тільки показання підсудного, а й потерпілої особи, ретельно перевіряти відповідність усім конкретним обставинам справи. Під час вирішення цього питання враховується вся сукупність обставин справи, зокрема зовнішні фізичні дані потерпілої особи, її поведінка, знайомство винної особи з нею, володіння винною особою відповідною інформацією. За даними вітчизняних учених, потерпілі від статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості, за статтю та віком розподілилися так: особи жіночої статі становили 72,2%, серед них віком до 11 років – 23 особи (15,0%), до 14 років – 45 осіб (39,1%), до 16 років – 15 осіб (13,0%); особи чоловічої статі – 27,8%, серед них віком до 11 років – 11 осіб (9,6%), до 14 років – 14 осіб (12,2%), до 16 років – 7 осіб (6,1%) [4, с. 87]. Тобто серед дівчат малолітніми були більше половини потерпілих 68 осіб (54,1%), а серед хлопців майже чверть – 25 осіб (21,8%). За даними нашого дослідження судової практики, потерпілі від розбещення неповнолітніх за віком розподілилися так: малолітніми були 179 осіб або 75,8% від загальної кількості потерпілих, не досягли шістнадцятирічного віку 67 осіб або 24,2% осіб [1, с. 254].

Малолітній вік потерпілої особи є усталеною ознакою, що посилює кримінальну відповідальність за вчинення злочинів, передбачених у Розділі IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості» Особливої частини КК. Так, ознака вчинення злочинних дій «щодо малолітньої або

малолітнього» віднесена до особливо кваліфікуючих у складах зґвалтування (ч. 4 ст. 152 КК) і насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ч. 3 ст. 153 КК). На переконання правників її зміст у вищевказаних злочинах є формалізованим й незмінним. Використання ж терміна «малолітня особа» у разі вчинення розпусних дій є не зовсім точним та не повністю узгоджується із вчиненням злочину «щодо малолітньої або малолітнього» (ч. 4 ст. 152 КК, ч. 3 ст. 153 КК) [5, с. 83-84]. М.І. Панов щодо точності норм кримінального права щодо цього зазначає, що у нормах Особливої частини КК повинні чітко й лаконічно формулюватися ознаки відповідних злочинів, забезпечена суворота відповідність термінів тим поняттям, які вони мають відображати, виключені неточні, розмиті, неоднозначні терміни, реалізований принцип єдності термінології [6, с. 218]. На наш погляд, слід термінологічно узгодити ч. 2 ст. 156 КК із ч. 4 ст. 152 КК, ч. 3 ст. 153 КК в частини «вчинення розпусних дій щодо малолітньої або малолітнього» та редакційно уточнити у цій частини відповідний правовий припис, замінивши ознаку, що посилює кримінальну відповідальність щодо вчинення розпусних дій щодо «малолітньої особи» на вчинення «*тих самих дій щодо малолітньої або малолітнього*».

Виокремлення осіб, визначених п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК, як спеціального суб'єкта ненасильницьких статевих злочинів, з одного боку, статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості, з іншого – розбещення неповнолітніх є цілком виправданим з низки причин. Саме на цих спеціальних суб'єктів за чинним законодавством покладаються правові обов'язки щодо догляду, виховання й піклування про своїх малолітніх дітей. Згідно зі ст. 150 СК України на батьків покладаються обов'язки піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток, забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя, поважати дитину. Водночас забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини, фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини. Вітчима, мачуху; опікуна і піклувальника природно віднести до осіб, які замінюють батьків. Також під особами, які заміщують батьків, пропонується розуміти особу, яка взяла у свою сім'ю дитину, котра є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування. Так, у ст. 24 Закону України «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 р. викладені вимоги щодо педагогічних працівників, зокрема педагогічним працівником повинна бути особа з високими моральними якостями, яка має відповідну педагогічну освіту, належний рівень професійної підготовки, здійснює педагогічну діяльність, забезпечує результативність та якість своєї роботи, фізичний та психічний стан здоров'я якої дозволяє виконувати професійні обов'язки в навчальних закладах системи загальної середньої освіти. Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р., батьки або особи, які їх замінюють, мають право і зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя і праці. Визначення спеціальним суб'єктом тільки осіб, що пов'язані з потерпілою особою родинними зв'язками, суттєво обмежувало коло осіб, на котрих покладається правовий обов'язок догляду, виховання, піклування та розвитку дитини. Доцільним було розширення такого переліку за рахунок інших осіб. На підтримку вищевказаного рішення наведемо такі аргументи. По-перше, до осіб, на яких згідно з чинним законодавством покладено обов'язки виховання або піклування про неповнолітню особу, відноситься широке коло осіб, що здійснюють: а) догляд та виховання немовлят та дітей дошкільного віку (керівники закладів, вихователі, няньки тощо); б) навчання, догляд та виховання у шкільних та позашкільних закладах освіти (керівники закладів, їх заступники, вчителі, вихователі, психологи тощо); в) організація дозвілля та відпочинку дітей у дитячих оздоровчих таборах (керівники закладів та їх заступники, вихователі, організатори виховної, мистецької, спортивної роботи тощо); г) нагляд, виховання та дотримання режиму відбування покарання у виправно-виховних закладах для неповнолітніх, що вчинили суспільно небезпечні діяння або злочини (начальники загонів, вихователі, психологи тощо). По-друге, визначальною правовою ознакою таких осіб є безпосереднє покладання на них обов'язків з утримання, догляду, виховання, піклування та розвитку малолітніх дітей та підлітків. По-третє, у випадках розпусних дій, вчинених особами, на котрих покладений правовий обов'язок виховання й піклування за дітьми, суспільна небезпечність злочину суттєво підвищується. Це пояснюється механізмом заподіяння злочинної шкоди основному об'єкту кримінально-правової охорони – статевій недоторканості. На відміну від заподіяння злочинної шкоди об'єкту злочину під час учинення загальним суб'єктом, на якого не покладається безпосереднього правового обов'язку виховання або догляду за дитиною, спеціальний суб'єкт знаходиться нібито всередині суспільного відношення й повинен забезпечити всіма доступними правомірними засобами статево недоторканість малолітньої або неповнолітньої особи (дочки, сина, падчерці, пасинка, будь-якої іншої дитини, яка була у встановленому порядку усиновлена тощо).

У разі вчинення розпусних дій необхідно додати ще й зловживання правами та обов'язками, тобто особа вчиняє розпусні дії, що повністю суперечать правовим обов'язкам виховання й догляду за дитиною та наданими у зв'язку з цим повноваженнями. Більше того, вчиняючи розпусні дії, особа

злочинно використовує свій правовий статус вихователя як засіб впливу на потерпілого, що не досяг шістнадцятирічного віку [7, с. 483]. За матеріалами досліджених нами кримінальних проваджень розпусні дії щодо своїх дітей вчинили 63 особи (26,9%), знаходилися у родинних зв'язках 42 особи (17,6%), за різних обставин раніше були знайомі із потерпілими 52 особи (21,8%) й 79 засуджених (33,7%) раніше із потерпілими особами, що не досягли шістнадцятирічного віку, знайомі не були. Тобто 105 засуджених або 44,5% були близькими родичами потерпілих [1, с. 162].

Раніше в літературі висловлювалися пропозиції щодо запровадження як обставин, що посилюють кримінальну відповідальність за вчинення розпусних дій: вчинення розпусних дій повторно або щодо двох чи більше осіб, учинення цього злочину групою осіб за попередньою змовою або організованою групою, настання у разі розпусних дій тяжких наслідків для здоров'я потерпілої особи у вигляді зараження венеричною хворобою, настання психічної хвороби, зараження СНІД та інші. Першим на підвищену суспільну небезпеку розпусних дій, учинених повторно або щодо двох чи більше осіб, звернув у вагу А.П. Дьяченко. Цей правник доводив, що у судовій практиці більше половини випадків розпусти неповнолітніх є довготривалими діями, що іноді нараховують два чи три десятки епізодів. Так, суспільна небезпека є набагато вищою за поодинокі випадки вчинення розпусти щодо неповнолітніх [8, с. 29–30]. За нашими дослідженнями, приблизно 63,3% розпусних дій учиняються повторно, а у 20,7% щодо двох чи більше осіб. Заслуговує на підтримку пропозиція дослідників щодо запровадження у складі статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості як кваліфікувальної ознаки «повторності». Так, ці дослідники вважають за доцільне з метою підвищення рівня кримінально-правового захисту статевої недоторканості осіб, які не досягли статевої зрілості, від сексуальної експлуатації з боку дорослих передбачити у ч. 2 ст. 155 КК додатково кваліфікувальну ознаку у виді «повторності». У зміст «повторності» входить учинення одним суб'єктом двох та більше статевих зношень з особою, яка не досягла статевої зрілості, у природний або неприродний спосіб. Задля гармонізації зазначеної кваліфікувальної ознаки із «повторністю» у ч. 2 ст. 152 та ч. 2 ст. 153 КК також слід уважати повторними статеві зносини, вчинені особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених ст. 152–155 КК. Ідеться про спеціальну повторність тотожних або однорідних статевих злочинів. Для визнання злочину повторним не мають значення стадії вчинених винною особою злочинів, вчинення їх одноособово чи у співучасті, наявність чи відсутність факту засудження винної особи за раніше вчинений злочин (злочини) [9, с. 190]. Запровадження у норму закону про кримінальну відповідальність за розбещення неповнолітніх спеціальної примітки, як це пропонується вищезгаданими дослідниками, нами сприймається не повністю. Норми розділу IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості» Особливої частини КК утворюють органічну єдність й взаємопов'язані у змісті та техніці викладення. Тому ознака повторності, як зазначають О.І. Зінченко та В.І. Тютюгін, має передбачатися однією і тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК, тобто бути юридично обґрунтовано тотожними, однаковими за своїм юридичним складом (ч. 1 ст. 32 КК) [10, с. 99]. Спеціальну ж повторність слід відобразити словами «або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 152–155 цього Кодексу», як це має місце у ч. 2 ст. 152 та ч. 2 ст. 153 КК. За цими положеннями пропонуємо доповнити ч. 2 ст. 156 КК новою кваліфікуючою ознакою «*Ті самі дії, вчинені повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 152-155 цього Кодексу*», розмістивши її після слів «Ті самі дії, вчинені...» й далі за текстом.

Запровадження у ч. 2 ст. 156 КК обставини, що посилюють кримінальну відповідальність, як вчинення розпусних дій групою осіб за попередньою змовою або організованою групою, як це має місце у ч. 4 ст. 135 КК РФ, то вважаємо таке нововведення зайвим. Слід зазначити, що у судовій практиці розбещення неповнолітніх є злочином, що вчинюється одноособово (98,1%). Поодинокі випадки вчинення розпусних дій групою осіб за попередньою змовою або організованою групою мають місце лише за умов кваліфікації вчиненого за сукупністю більш тяжких злочинів проти статевої недоторканості неповнолітніх та малолітніх як зґвалтування (ч. 3 і ч. 4 ст. 152 КК), насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ч. 2 і ч. 3 ст. 153 КК) або таких злочинів проти громадського порядку та моральності як ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ч. 3 ст. 301 КК), створення або утримання місць розпусти і звідництво (ч. 3 ст. 302 КК), сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ч. 3 і ч. 4 ст. 303 КК). Утім суспільна небезпеки, як правило, інших тяжких та особливо тяжких злочинів, що входять до сукупності, надає можливість адекватно відобразити суспільну небезпеку вчиненого розбещення та призначити досить суворе кримінальне покарання, що відображає підвищену суспільну небезпеку розпусних дій групою осіб за попередньою змовою або організованою групою.

Настання у разі розпусних дій тяжких наслідків для здоров'я потерпілої особи у вигляді зараження венеричною хворобою, настання психічної хвороби, зараження СНІД тощо також є нетиповим суспільно-небезпечним наслідком розбещення неповнолітніх. Безумовно, якщо розпусні дії бачити у неприродних формах задоволення статевої пристрасті «*coitus per os*» та/або «*coitus per anum*»,

то вищевказані наслідки у вигляді зараження венеричною хворобою, вірусом імунодефіциту тощо є досить ймовірними. Утім український законодавець, на відміну від ч. 2 ст. 155 КК, де кваліфікувальною ознакою вказується на спричинення безплідності чи інших тяжких наслідків, у ч. 2 ст. 156 КК про такі негативні наслідки для здоров'я потерпілої особи не згадує. Ця обставина, на наш погляд, є додатковим аргументом в обґрунтуванні нашої позиції, що добровільні неприродні форми задоволення статевої пристрасті «coitus per os» та/або «coitus per anum» є більш тяжкими статевими злочинами й не можуть кваліфікуватися за ст. 156 КК.

Позицію російського законодавця щодо запровадження у ч. 3 ст. 135 КК РФ кваліфікувальної ознаки «розпусні дії, вчинені щодо особи, яка завідомо не досягла дванадцятирічного віку» ми підтримуємо й вважаємо корисним її запозичення для чинного Закону України «Про кримінальну відповідальність». Малолітні особи, що не досягли дванадцятирічного віку, є найбільш вразливими у сексуальному сенсі. Як зазначалося, малолітні особи, які не досягли дванадцятирічного віку, здебільшого мають комплексний безпорадний стан, зумовлений фізичною та психічною безпорадністю. З одного боку, фізичний розвиток малолітніх осіб характеризується нерозвинутою скелетно-кістковою та м'язовою структурою. Вони, як правило, не можуть чинити фізичний опір дорослій людині. З іншого боку, малолітні особи психічно нерозвинуті, їм бракує знань і життєвого досвіду, щоб правильно сприйняти ситуацію, знайти адекватне рішення. Психологи однакові у тому, що самооцінка цих дітей недосконала, вони довірливі, наївні, безхитрісні, прямолінійні, мають надзвичайну сугестивність, особливо з боку авторитетних для малолітніх дорослих осіб. Так, малолітні, які не досягли дванадцятирічного віку, не мають навіть гіпотетичних шансів перемогти у фізичному або психічному протистоянні з повнолітньою особою. Також звернемо увагу на те, що в судовій практиці у справах про злочини проти статевої недоторканності та доктрині кримінального права особи малолітній вік потерпілої або потерпілого є безумовною ознакою безпорадного стану.

Висновки. Учинення розпусних дій щодо малолітньої або малолітнього свідчить про особливо високу ступінь суспільної небезпеки злочину й абсолютну сексуальну занедбаність, цинічність й зухвалість особи злочинця. Вищенаведені аргументи надають нам підстави запропонувати «de lege ferenda» як особливо кваліфікувальну ознаку розбещення неповнолітніх, учинення цих дій щодо малолітньої чи малолітнього, які не досягли дванадцятирічного віку, передбачивши її у новоствореній ч. 3 ст. 156 КК. Редакція цієї частини статті могла б мати такий зміст: «3. Дії, передбачені частинами першою та частиною другою цієї статті, вчинені щодо малолітньої або малолітнього, які не досягли дванадцятирічного віку».

Література:

1. Хряпінський П.В., Світличний О.О. Кримінальна відповідальність за розбещення неповнолітніх: монографія. Дніпропетровськ: НГУ, 2014. 265 с.
2. Устименко В.В. Специальный субъект преступления : монография / В.В. Устименко. Харьков: Изд-во при Харьк. гос. ун-те ИО «Вища школа», 1989. 104 с.
3. Хряпінський П.В. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посібн. Суми: Університетська книга, 2009. 687 с.
4. Хряпінський П.В., Чмут С.В. Кримінальна відповідальність за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості: монографія. Запоріжжя: ЗНУ-Альянс, 2011. 184 с.
5. Дудоров О.О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики): практич. поради. / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Сєвєродонецьк: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2018. 92 с.
6. Панов М.І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства: збірник / Передмова В.П. Тихого. Київ: Ін Юре, 2010. 812 с.
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та доповн. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1360 с.
8. Дьяченко А.П. Уголовно-правовая охрана граждан от преступлений в сфере сексуальных отношений: автореф. дисс. ... доктора юрид. наук. Спец. 12.00.08 уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право: Москва: Акад. МВД РФ, 1993. 58 с.
9. Хряпінський П.В., Чмут С.В., Світличний О.О. Кримінальна відповідальність за насильницькі злочини проти статевої недоторканості неповнолітніх: навч. посібн. За наук. ред. П.В. Хряпінського. Дніпропетровськ : НГУ, 2016. 352 с.
10. Зінченко І.О., Тютюгін В.І. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання: монографія / за заг. ред. В.І. Тютюгіна. Харків: Фінн, 2008. 336 с.